

בין גטו־פוליטיקה לגיאו־פוליטיקה: התנחלויות חרדיות בגדה המערבית

לי כהנר

החוג לגיאוגרפיה ולימודי סביבה, אורנים — המכללה האקדמית לחינוך;
המכון הישראלי לדמוקרטיה

הקדמה

צמד המילים "התנחלות חרדית" עשוי להישמע כאוקסימורון. חלק ממהותה של החרדיות הוא הרי התנגדות עקרונית ותקיפה לכל שינוי באורח החיים היהודי ולכל מה שנובע מעקרונות הציונות, ובכלל זה ההתיישבות החדשה בארץ ישראל. החרדים לגוניהם לא היו שותפים להתיישבות הציונית, לא טרם המדינה ולא אחרי 1967. ההשקפה החרדית בהקשר זה נשענה על מדרש "שלוש השבועות", שלפיו הקב"ה השביע את ישראל שלא ימרדו בגויים, שלא יעלו בחומה (כלומר שלא יעלו במאורגן לארץ ישראל) ושלא ידחקו את הקץ (כבלי, כתובות קיא ע"א). ובכל זאת, בשנת 2013 התגוררו מעבר לקו הירוק כ־120,000 תושבים חרדים, שהם למעלה מ־30% מאוכלוסיית המתנחלים החיים כיום בשטחי הגדה המערבית (ללא מזרח ירושלים) ו־15% מכלל האוכלוסייה החרדית בישראל (הלמ"ס 2014).

כפי שנראה, רוב רובם של היישובים החרדיים החדשים מעבר לקו הירוק אינם תולדה של אידיאולוגיה העוסקת בעתיד השטחים; תחת זאת, הם מספקים מענה לביקוש ההולך וגדל למרחב מגורים, בהתחשב במגבלות הייחודיות המקשות על הפרט החרדי להתחרות בשוק הדיירות החופשי. ראשיתה של ההתיישבות החרדית בשטחי הגדה המערבית לפני כשני עשורים וחצי, אז חברו יחד הצורך הדוחק של החרדים בדוור — רצוי קרוב ככל האפשר לירושלים ולבני ברק — והאינטרס של המדינה להרחיב את ההתיישבות היהודית מעבר לקו הירוק.¹

הספרות המחקרית מיעטה לעסוק בהתנחלויות החרדיות, אף שברור, לאור משקלם הרב של החרדים בקרב אוכלוסיית המתנחלים, כי לא ניתן להבין את מפעל ההתנחלויות בלי להתחקות על המרכיב החרדי. כפי שאראה במאמר זה, הדיון בהתנחלויות החרדיות מאפשר לנו לאתגר את ההפרדה המקובלת במחקר בין "התנחלויות אידיאולוגיות" ובין "התנחלויות של איכות חיים". במקור המאמר ניצבת הטענה שהחלוקה הדיכוטומית הזו אינה רלוונטית במקרה של ההתנחלויות החרדיות, שתושביהן הם במידה רבה "מתנחלים בלית ברירה" (שלהב 1997; כהנר 2009). זאת ועוד, אטען כי למעשה נוצר כאן תחום ביניים הולך ומתרחב שבו ההווה קובעת את התודעה — ובמקרה של מפעל ההתנחלויות מדובר בתודעה גיאופוליטית ימנית.

התכנון של יישובים חרדיים מעבר לקו הירוק לווה בחילוקי דעות על סיכויי ההצלחה שלהם לנוכח חוסר הוודאות הכרוך בהפניית אוכלוסייה חרדית לאזורים שנויים במחלוקת ובמיוחד לנוכח החשש החרדי לעבור על האיסור "להתגרות בגויים". מנגד, האוכלוסייה החרדית דווקא אמורה להתאים במיוחד לאופיין של ההתנחלויות, שכן תכונותיה הדמוגרפיות והתרבותיות גורמות לה להעדיף צורת מגורים מתבדלת בקהילה הומוגנית מגודרת, והיא זקוקה תדיר לפתרונות דיור רבים וזולים ולתשתית ייעודית מתאימה.²

עיר הפרוור החרדית מאפשרת, מחד גיסא, אורח חיים דתי-שמרני בקהילות מתבדלות וסלקטיביות. מאידך גיסא, המגורים בה מחייבים תהליך מורכב של יציאה מ"חומות הקדושה" של ירושלים ובני ברק ומגבולות הקו הירוק — יציאה שאינה עניין של מה בכך עבור חברה קהילתית דתית סגורה, שאינה מונעת על ידי המוטיבציות האידאולוגיות וה"חלוציות" שאפיינו תנועות התיישבות אחרות בהיסטוריה הישראלית. מנקודת מוצא זו אבחן את מידת החיבור או אי-החיבור בין ההתנחלות החרדית לסביבתה הספציפית, הן ברמה הפוליטית-אידיאולוגית והן ברמה האינסטרומנטלית היומיומית, המורכבת מאוסף הפרקטיקות וקשרי הגומלין המתחייבים ממגורים בקהילה מגודרת, שונה ומבודדת המרוחקת ממרכזי הכוח שלה. בתוך כך אבחן גם את ההיבט המרחבי-חברתי, כלומר את השפעת ההתנחלויות החרדיות על תהליכי היפתחות או היסגרות העוברים על החברה החרדית בישראל בכללותה. אבדוק אם ההתנחלויות החרדיות מעכבות או מאיצות תהליכים קיימים ואולי אף מעצבות תהליכים חדשים.

לשם בחינה זו אעלה לדיון כמה שאלות. בעניין החיבור הפוליטי-אידיאולוגי, גם אם נניח שמלכתחילה ההתנחלויות החרדיות לא הוקמו ממניעים אידיאולוגיים כלל, נשאלת השאלה: האם בעקבות היציאה מגבולות הקו הירוק וההתיישבות במרחב הגדה המערבית חל שינוי מהותי בחברה החרדית, והיא החלה לאמץ אג'נדה פוליטית ימנית וקו מחשבה גיאופוליטי אחר מזה שאפיינ אותה בעבר? ואולי לא חל כל שינוי? או שמא נוצרה כאן תפיסה אחרת, מעין תפיסת ביניים הממוקמת בין אידיאולוגיה לאילון?

בהקשר לחיבור האינסטרומנטלי היומיומי, השאלה המרכזית שתידון כאן היא יכולתן של ההתנחלויות החרדיות לייצר לעצמן מעין משק אוטרקי שאינו נזקק לעולם החיצוני. האם מבנה ההתנחלות החרדית מאפשר התנהלות כלכלית-חברתית נפרדת לגמרי, או שגם יישובים אלה נדרשים ל"התבדלות משלימה", כפי שסימן יוסף שלהב (1991)? ההתבדלות, כך נראה, איננה על פי הדפוס המוכר של שכונה חרדית הנסמכת על עיר חילונית; הפעם מדובר ב"התבדלות מרחבית משלימה", שבה ההתנחלות החרדית היא חלק משדרה של קהילות חרדיות המחוברות ביניהן באמצעי תחבורה רציפים המייצרים עבור המיעוט מקום "אוטרקי" יציב. מידת האוטרכיות, בין זו המקומית ובין זו המיוצרת ברמה המרחבית, היא שמעידה על אופי החיבור בין ההתנחלות החרדית לסביבתה ברמה האינסטרומנטלית היומיומית.

בהקשר המרחבי-חברתי עולה השאלה: האם הפריסה מחדש של המרחב החרדי, שהעניקה משקל רב וכוח השפעה רב להתנחלויות החרדיות בגדה המערבית, תביא להיפתחות של המרחב החרדי אל המרחב הכללי ולהגברת האינטראקציה בין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסייה הסובבת? או שמא דווקא העובדה שמדובר בערים סגורות ונבדלות לחלוטין עשויה לעכב את תהליכי המודרניזציה והישראליות העוברים על החברה החרדית כולה?

הצורך של החרדים במגורים קהילתיים לצד אוכלוסייה דומה להם, במוסדות חינוך ודת ייחודיים ובמרחב משלהם — כל אלה הופכים את החברה החרדית לחברה טריטוריאלית מאוד באופייה. אבל האם, מנגד, החברה החרדית מתאפיינת גם בא־טריטוריאליזם? במילים אחרות, האם אפשר ליישב את החברה החרדית בכל מקום בתנאי שמספקים לה תשתית מוסדית, קהילתית, דתית וחינוכית ודואגים לחיבור בין קהילותיה ויישוביה בעזרת רשת של תחבורה ציבורית יעודית, ובכך מאפשרים את מארג הקשרים בין יישוביה?

המאמר מבוסס על שיטת מחקר מעורבת המשלבת מתודולוגיה כמותנית ואיכותנית. מערך איסוף הנתונים כלל נתונים כמותיים מהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ונתונים שהתבססו על סקר ייעודי שערכתי בשתי תקופות זמן (2007, 2014); הסקר כלל 2,400 נסקרים מהערים החרדיות החדשות ביתר עילית, מודיעין עילית ורמת בית שמש. הסקר נועד לבחון את אופיו של משק הבית החרדי בערים אלו, לאפיין את סוגי מקומות התעסוקה של תושביהן, לבחון את הרגלי הצריכה בתחומים שונים, את יחסי הגומלין בין היישובים החרדיים הוותיקים לאלה החדשים בתחומי חינוך, השכלה תורנית, תחבורה, תעסוקה, צרכנות, שירותים קהילתיים ומנהיגות רבנית ומינהלית, ולבדוק את יכולתן של הערים החרדיות החדשות לספק בעצמן מענה למרבית הצרכים הבסיסיים והעירוניים של תושביהן. המידע האיכותני נשען על כ־120 ראיונות שערכתי עם בעלי תפקידים מוניציפליים בערים החרדיות, ראשי רשויות, גופי מגזר שלישי, אנשי תחבורה, אנשי פרסום חרדים, משרדי ממשלה ועוד. הראיונות נועדו לחזק ולהעמיק את ממצאי הסקר הכמותני וכך לקבל תמונה שלמה ומהימנה ככל האפשר.

א. האוכלוסייה החרדית מעבר לקו הירוק: היבטים כלליים

בהתנחלויות בגדה המערבית על כל גוניהן חיים, נכון לשנת 2013, כ-360,000 נפש ב-127 יישובים (לא כולל מזרח ירושלים) (מועצת יש"ע 2013). נסים ליאון (Leon 2015a), בדיונו במניעים להתיישבות היהודית בשטחים שנכבשו בידי ישראל ב-1967, מתאר שילוב בין יסוד חברתי-מובילי ליסוד אידיאולוגי-פוליטי. לדבריו, אין להתעלם מהתפקיד שמילאה ההתיישבות של יהודים בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה בתהליכי המוביליות החברתית של קבוצות חלשות או מתחזקות בישראל. ביסוסן של ההתנחלויות לאורך העשורים האחרונים הוא כמובן חלק מהקו האידיאולוגי שהוביל הימין הישראלי למימוש רעיון "ארץ ישראל השלמה", אולם התרחבותם של מקומות כמו אריאל ומעלה אדומים היא גם חלק ממגמת התיישבות מובילית שהמדינה מובילה במטרה לספק דיור זול וזמין לאוכלוסיות פריפריאליות בחברה הישראלית. כך לדוגמה, מעלה אדומים מאפשרת למזרחים בני הדור השני והשלישי לעלייה מארצות האסלאם להגשים את השאיפה לרכוש דירה מרווחת וכך להשתלב במעמד הבינוני הישראלי; ואריאל מאפשרת לעולים חדשים מברית המועצות לשעבר להתמקם במרחב עירוני זול יחסית, הקרוב למרכזי התעסוקה של מרכז הארץ (שם; Weiss 2011). כפי שנראה, גם האוכלוסייה החרדית השתלבה בתהליך הזה.

ההתיישבות החרדית מעבר לקו הירוק כוללת כיום ארבע התנחלויות חרדיות מובהקות וגדולות שלא הוקמו על בסיס אידיאולוגי והן מזוהות עם הזרם החרדי המרכזי – ביתר עילית, מודיעין עילית, תל ציון ועמנואל; וארבע התנחלויות קטנות שהוקמו על בסיס אידיאולוגי ואינן מזוהות עם הזרם החרדי המרכזי – מתתיהו, מעלה עמוס, נחליאל ומיצד (ראו לוח 1 ואיור 1). רוב רובם של 120,000 התושבים החרדים בשטחים מתגוררים בשמונת היישובים הללו ורק מאות בודדות של חרדים מפוזרים בהתנחלויות אחרות בעלות אוכלוסייה מעורבת.³

לוח 1: יישובים חרדיים מעבר לקו הירוק⁴

שם	שנת הקמה	סוג יישוב	מיקום	ממזרח לגדר	מס' תושבים ב-1992	מס' תושבים ב-2006	מס' תושבים ב-2013 ⁵
מעלה עמוס	1981	יישוב קהילתי	גוש עציון	כן	364	340	323
מתתיהו	1981	יישוב קהילתי	מטה בנימין	לא	187	450	607

3 לדוגמה היישוב גבעת זאב שבו יושב האדמו"ר של חסידות קרלין-סטולין.

4 מקורות: אתר שלום עכשיו (www.peacenow.org.il); הלמ"ס 2007; משרד הפנים, מרשם אוכלוסין, 2013.

5 נתונים מהשנתון הסטטיסטי לישראל של הלמ"ס 2013.

שם	שנת הקמה	סוג יישוב	מיקום	ממזרח לגדר	מס' תושבים ב' 1992	מס' תושבים ב' 2006	מס' תושבים ב' 2013 ⁵
מיצד (אספר)	1983	יישוב קהילתי	גוש עציון	כן	237	257	510
עמנואל	1983	מועצה מקומית	שומרון	לא	3,150	2,583	3,550
נחליאל	1984	יישוב קהילתי	מטה בנימין	כן	220	264	548
ביתר עילית	1988	עירייה	גוש עציון	לא	2,160	⁶ 29,126	44,600
מודיעין עילית	1991	עירייה	מטה בנימין	לא	2,400	34,482	60,000
תל ציון (כוכב יעקב)	⁷ 1998	שכונה	מטה בנימין	כן		⁸ 2,800	⁹ 3,800

הקמת ההתנחלויות החרדיות הגדולות נבעה ממערכת של שיקולים וחסמים המאפיינים את הציבור החרדי. שני גורמים עיקריים מניעים את תנועת ההתיישבות החרדית במרחב: הראשון הוא מצוקת הדיור של הציבור החרדי; והשני הוא הרצון והצורך להתגורר קרוב ככל האפשר ל"ערי הראשה" של המרחב החרדי, ירושלים ובני ברק, שבהן מתרכזים עיקר השירותים הקהילתיים, התרבותיים והחברתיים של הציבור החרדי (כהנר 2009; משרד הבינוי והשיכון 2015).

מצוקת הדיור של הציבור החרדי נובעת משילוב של מאפיינים דמוגרפיים ומנגנון חברתי המציב דרישה כמעט בלתי אפשרית להורים חרדים לרכוש דירה לילדיהם עם נישואיהם. קצב הגידול השנתי של האוכלוסייה החרדית עומד על כ-5% (לעומת 1.8% באוכלוסייה הכללית) ומשקלה היחסי באוכלוסיית המדינה עולה בהתמדה. לשיעור הגידול מצטרפים רמת פריון גבוהה (קרוב לשבע לידות לאישה), גיל נישואים נמוך, במיוחד של הנשים (20), ולחץ חברתי להוליד ילד כבר בשנה הראשונה לנישואים. כל אלו יוצרים מרווח קצר מאוד בין דור ההורים

6 ביתר עילית ומודיעין עילית גדולות בשיעור ניכר מדי שנה.

7 שנת ההקמה של השכונה החרדית תל ציון ביישוב הדתי-לאומי כוכב יעקב.

8 2,800 תושבים חרדים בשכונת תל ציון מבין 5,268 תושבים ביישוב כוכב יעקב.

9 3,800 תושבים חרדים בשכונת תל ציון מבין 6,694 תושבים ביישוב כוכב יעקב.

לדור הבנים והבנות (כהנר ושלם 2012). משפחות חרדיות צעירות שטרם התבססו כלכלית צריכות כבר לדאוג לדירור עבור ילדיהן הנישאים (משרד השיכון דיבר על צורך לשכן כ-5,000 זוגות הנישאים מדי שנה) (משרד הבינוי והשיכון 2015). המאפיינים החברתיים והתרבותיים של הקהילה מחזקים את הנטייה הטבעית להתקבצות במגורים ובכך מגבילים עוד יותר את דרגות החופש של הזוג הצעיר בבחירת המגורים – חופש מצומצם ממילא מסיבות כלכליות. עבור רוב ההורים המטופלים במשפחות מרובות ילדים, הנטל הכרוך בנישואי הילדים כבד כמעט ללא נשוא. אף על פי כן רוב ההורים החרדים מקיימים את המסורת הזאת והחברה החרדית מחויבת לפתור את הצרכים הנובעים ממנה. תנועת ההתיישבות החרדית בגדה המערבית היא תוצר של הצורך הזה.

איור 1: ההתיישבות החרדית מעבר לקו הירוק

מקור: כהנר 2009, עיבוד מתוך עבודת הדוקטור; כהנר ושלם 2013, 49.

1. ההתנחלויות החרדיות האידיאולוגיות

ההסתייגות מההתיישבות הציונית ובהמשך מההתנחלויות, לפחות בראשיתן, היא כאמור אחד ממאפייני הזהות של הדתיות החרדית. מובן אפוא שחרדים הבוחרים לחיות בהתנחלות ממניעים אידיאולוגיים ממוקמים מראש בשולי ההגדרה החרדית, ומרבית החרדים כלל אינם רואים

בהם חלק מקהילתם. ההתנחלויות החרדיות האידאולוגיות (מתתיהו, מעלה עמוס, נחליאל ומיצד) הוקמו כבר בראשית שנות השמונים, עם תנופת ההתיישבות מעבר לקו הירוק. תושביהן משתייכים לשלוש קבוצות עיקריות: ציבור חרדי-לאומי (המכונה חרד"ל) – דתיים-לאומיים שסיגלו לעצמם מנהגים חרדיים; קהילות של "חוצניקים" – אנגלוסקסים וצרפתים; וקהילות חסידיות דוגמת ברסלב וחב"ד ובתוכן קהילות של חוזרים בתשובה, אשר דרכיהן ואורחות חייהן נחשבים שנויים במחלוקת בקרב הליבה החרדית. שלא כמו ההתנחלויות החרדיות הגדולות, שהוקמו מאוחר יותר על ידי קבוצות הליבה החרדית, התאפיינו ההתנחלויות אלו בגוון אידאולוגי דומה לזה של הקהילה הדתית-לאומית היושבת בשטחים (כהנר ושלחב 2013).

אף שהן הוותיקות מבין ההתנחלויות החרדיות, ארבע ההתנחלויות האידאולוגיות לא הצליחו לגדול ולהתפתח. הסיבות לכך הן המיקום של חלקן בעומק שטחי הגדה המערבית והיותן מאוכלסות בקבוצות שוליים. די בכל אחת משתי סיבות אלה כדי למנוע ממרבית החרדים לבחור להתגורר בהן. להתנחלויות אלו אין מאגר פוטנציאלי של אוכלוסייה שיאפשר להן לצמוח (שם; Shoshana and Samimian-Darash 2014). עם זאת, יש לציין כי בשנים האחרונות הקימו מיצד ומתתיהו שכונות הרחבה המושכות אליהן אוכלוסייה חרדית מודרנית המחפשת איכות חיים בדמות בית צמוד קרקע, חצר גדולה והתרחקות מסוימת מהליבה החרדית (כהנר, עתיד להתפרסם). וכך, למרות ההסתייגות החרדית מאוכלוסיות הנכללות בשוליה הרחבים של הגדרת החרדיות, מתקיימים קשרים מסוימים – בעיקר אינסטרומנטליים – בין שתי קבוצות ההתנחלויות החרדיות. מכל מקום, ההתנחלויות החרדיות האידאולוגיות הן שוליות בהיקף האוכלוסייה שלהן ובמעמדן בחברה החרדית; השפעתן על המרחב החרדי הכללי זניחה שכן הן נחשבות שייכות למערך ההתנחלויות האידאולוגיות של תנועת ההתיישבות הדתית-לאומית. על כן אתייחס להלן בעיקר לארבע ההתנחלויות החרדיות הגדולות שאינן אידאולוגיות. אלה נחשבות באופן מובהק יותר לחלק מהרצף הגיאוגרפי-חברתי של האוכלוסייה החרדית בישראל.

2. ההתנחלויות החרדיות הגדולות: "התנחלויות בלית ברירה"

היציאה מהמרחב החרדי המוגן בירושלים ובבני ברק כתשובה למצוקת הדיור של הזוגות הצעירים החלה כבר בשנות השישים של המאה הקודמת. בגל הראשון, לפני כחמישה עשורים, יצאו משפחות חרדיות לערים ותיקות וקטנות – המושבות שהיו לערים, דוגמת ראשון לציון, רחובות ופתח תקווה. אלא שתהליכי הצמיחה המואצים שחלו בערים אלו והעלייה במחירי הדיור פגעו בכוח המשיכה שלהן עבור האוכלוסייה החרדית. השלב השני, בשנות השישים והשבעים, היה הגירה לעיירות פיתוח. כמעט בכל עיירות הפיתוח בישראל, מחזור הגלילית בצפון ועד ירוחם בדרום, יש שכונות או שיכונים של קהילות חרדיות. השלב השלישי הוא שלב ההתיישבות החרדית בערי פרוור חרדיות חדשות, חלקן בשטחים.¹⁰

ההחלטה להקים יישוב חרדי מעבר לקו הירוק בתמיכה ממשלתית מסיבית מבטאת שינוי ביחסן של הרשויות להיבדלות המרחבית החרדית. הקמתן של התנחלויות חרדיות הייתה למעשה הפעם הראשונה שבה ההיבדלות הזאת קיבלה מרשויות השלטון הכרה, לפחות מעשית, וכן סיוע ניכר. השותפות בין המדינה למגזר החרדי לא הושתתה על קרבה אידיאולוגית או על תפיסה אסטרטגית דומה, אלא על הלימה חלקית של אינטרסים: המדינה ביקשה לבנות יישוב חדש בשטחים ושאפה לחזק את כוחה הפוליטי על ידי גיוס הציבור החרדי, ואילו החרדים חיפשו פתרונות למצוקת הדיור. במקרה זה שימשה האוכלוסייה החרדית מאגר כוח אדם להגשמת המדיניות הטריטוריאלית, ובמקום שתהיה דחוייה והתקבצותה תיחשב לא לגיטימית – היא הפכה מקור לאכלוס מהיר (שלהב 1997).

ואולם שיתוף הפעולה הנדרש מהצדדים בעת הקמת יישוב חרדי אינו כה פשוט. לשינוי הגישה של הגורמים הממשלתיים יש מחיר, הן מבחינת הרשויות והן מבחינת הקהילה החרדית. מפאת מגבלותיה הכלכליות של הקהילה החרדית התחייבו המדינה והרשויות להשקעה גדולה, הרבה מעבר למקובל בבנייה הציבורית. המעורבות של המדינה במימון ובסבסוד החיים בהתנחלויות כללה סבסוד עלויות הדיור, הטבות מס, הקמת תשתיות חינוך וקהילה, הקמת מערכת תחבורה נפרדת ועוד. המדינה השקיעה אפוא משאבים ציבוריים רבים על מנת להוציא לפועל את בנייתה ואת אכלוסה של מערכת עירונית בת קיימא. הקהילה החרדית מצדה נאלצה להתאים את עצמה למיקום שבחרה המדינה ושאינו תואם בהכרח את טעמה ואת שאיפותיה; על רקע זה, יש לציין, מתעוררים לעתים ויכוחים פנימיים בתוך הקהילה.¹¹ בהקשר זה מעניין לבחון את קווי הדמיון והשוני בין יישובם של חרדים בהתנחלויות לבין רעיון העיור הכפוי של האוכלוסייה הבדואית בנגב. בשני המקרים השלטון המרכזי מנצל את המחסור של הציבור בקרקע ובדיור לצורך שליטה ומניפולציה. ההבדל הבולט הוא שבמקרה הבדואי ריכוזה המדינה את ה"אחר" כדי לצמצם את המרחב שבו הוא חי, ואילו במקרה החרדי השתמשה המדינה ב"אחר" כדי להרחיב את אחיזתה באזורים שמעבר לקו הירוק ואת הלגיטימציה שלה לשלוט בהם (Meir 2005; 2009).

הגידול הטבעי של הציבור החרדי והביקוש הרב לדירות הפכו את שתי הערים החרדיות הגדולות מעבר לקו הירוק – ביתר עילית, הנמצאת בין גוש עציון לירושלים, ומודיעין עילית, הכלולה ביישובי מודיעין – לתורמות העיקריות לגידול באוכלוסיית המתנחלים הכללית. יחד עם היישוב החרדי עמנואל והשכונה החרדית תל ציון שביישוב כוכב יעקב מתקרב מניינה של האוכלוסייה החרדית בשטחים לשליש ממספר המתנחלים.¹² קצב גידול האוכלוסין בהתנחלויות החרדיות ביתר עילית ומודיעין עילית הוא מהגבוהים בישראל: אוכלוסיית מודיעין עילית גדלה בשיעור שנתי של כ-12.5% ואוכלוסיית ביתר עילית גדלה בכ-10% מדי שנה, פי חמישה ושישה מקצב גידול האוכלוסייה בירושלים ובתל אביב ופי שניים

11 שלהב 1997; סדן ואחרים 2011; כהנר ושלמה 2012א; משרד הבינוי והשיכון 2015.

12 שרגאי 2003; 2003ב; 2007.

בממוצע מהגידול בהתנחלויות רבות אחרות (הלמ"ס 2014). בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מצאו כי ללא הגידול במודיעין עילית ובביתר עילית, גידול האוכלוסייה היהודית בשטחים היה מצטמצם באופן ניכר ומאזן ההגירה של המתנחלים היה שלילי. נוסף על הריבוי הטבעי, מספר המתנחלים החרדים עולה משמעותית בעקבות המשך ההגירה מתוך ישראל, הגירה הנובעת כאמור מן הצורך התדיר ביחידות דיור חדשות.¹³

מטבע הדברים, ארבע ההתנחלויות החרדיות שנבנו כמיזמי דיור שלא על רקע אידיאולוגי אינן עשויות מקשה אחת. הקהילות שנוצרו בהן שונות בגודלן, בעומק מיקומן בשטחים וביחס הסביבה החרדית אליהן. ביתר עילית ומודיעין עילית התפתחו והיו להתנחלויות הגדולות ביותר בשטחי הגדה המערבית, ואילו תל ציון ועמנואל צלחו רק באופן יחסי בשל המיקום בעומק השטחים והמאבקים בין הפלגים החרדיים השונים המרכיבים את קהילותיהן.

בשיח הישראלי מקובל לחלק את ההתנחלויות בשטחים להתנחלויות אידיאולוגיות ולהתנחלויות של איכות חיים או התנחלויות של רווחת דיור (Leon 2015a). שלהב (1997) וכהנר (2009) טענו שלנוכח השיעור הגבוה של החרדים בקרב המתנחלים יש להוסיף קטגוריה שלישית: "מתנחלים בלית ברירה". בשל מצוקת הדיור, המתנחלים החרדים מגיעים לערים עניות המשוכות לאשכולות חברתיים-כלכליים נמוכים מאוד (1-2), ערים שיש בהן מחסור במקומות תעסוקה ובכוח אדם עובד, קושי בגביית מסי ארנונה לפיתוח העיר ומגוון בעיות חברתיות (נוער נושר, מתחים בין קהילות ועוד). כל אלה הופכים את הערים האלה ל"ערי מחנק חברתי" עבור חלק מתושביהן (כהנר ושלהב 2013). עם זאת, כבר עתה אפשר לזהות את תחילתה של מגמת שינוי: מעמדן של ההתנחלויות החרדיות הגדולות הולך ומתחזק, אוכלוסייה "חזקה" יותר עוברת להתגורר בהן וחלק מהאוכלוסייה החרדית רואה בהן יעד איכותי למגורים מבחינה קהילתית-חברתית. העמקתו של תהליך זה עשויה ככל הנראה להפוך את הגדרת ה"לית ברירה" ללא מדויקת. התחזקות זו באה לידי ביטוי בתשתית עירונית וקהילתית יציבה, במערך תחבורה חזק המייצר מרחב מקשר לקהילות האם, בהתפתחות חברה עירונית רב-דורית, ובהתחזקות קולה והשפעתה של ההנהגה הרוחנית והפוליטית המקומית הן פנימה, בתוך ההתנחלויות החרדיות הגדולות, והן החוצה, בקרב החברה החרדית במרכז הארץ.

ב. מגטו-פוליטיקה לגיאו-פוליטיקה: בין אידיאולוגיה לברירת מחדל

כאמור, אחד מקווי היסוד של החרדיות הוא התנגדות נחרצת ועקרונית לכל שינוי באורח החיים היהודי ובמיוחד לכל מה שמתחייב מהאידיאולוגיה הציונית, ובכלל זה ההתיישבות החדשה בארץ ישראל. התפיסה החרדית של הארץ אינה מייחסת משמעות של גאולה למדינה ולריבונות, אף על פי שהשליטה הישראלית בשטחי הגדה המערבית מאפשרת לכול, גם לחרדים, נגישות חופשית למקומות הקדושים (שלהב 2001). אולם ההתנגדות החריפה

למגורים בהתנחלויות נבעה לא רק מהמניעים הדתיים העקרוניים שהוזכרו לעיל, אלא גם משיקולים מעשיים ופרטיקולריים שעיקרם חוסר ביטחון בעתיד היישובים מעבר לקו הירוק, מידת הביטחון בנסיעה בדרכים אליהם והמרחק מהריכוזים החרדיים הוותיקים בירושלים ובבני ברק – מרחק שאינו רק גיאוגרפי אלא גם טומן בחובו ריחוק מהשפעה ומפיקוח.

מי שהוביל לאורך שנים קו של התנגדות נחרצת להתנחלות של חרדים היה המנהיג הליטאי הרב אלעזר מנחם שך. בקרב הקבוצות החסידיות, לעומת זאת, ההתנגדות הייתה פחותה במקצת, וחלקן אף שיתפו פעולה עם מפעל ההתנחלויות. כבר בתחילת שנות השמונים, עם הקמתה של עמנואל, שלחו אדמו"רי גור וסלונים את חסידיהם להתגורר מעבר לקו הירוק; וישנן חסידויות כגון חב"ד, ערלוי וסדיגורא שאף תומכות אידיאולוגית בישיבה מעבר לקו הירוק (כהנר ושלזב 2013). באשר לציבור החרדי הספרדי, הרב עובדיה יוסף אמנם החזיק בהשקפה יונית, אבל עם השנים התאים את עצמו לציבור שאליו פנה, שהיה נצי בתפיסתו. לדברי נסים ליאון, יישום "הפרגמטיות המדינית הדרוכה" של הרב עובדיה ושל תנועת ש"ס, שהתנגדה להתיישבות מעבר לקו הירוק, הלך ונעשה מוגבל יותר ויותר בתנאים המדיניים והפוליטיים של העשור האחרון. לטענתו, שלושה גורמים הובילו את הרב עובדיה לתמוך בהתיישבות מעבר לקו הירוק: הידרדרות מערכת היחסים בין ישראל לפלסטינים, מצוקת הדיור של הציבור החרדי ושאלת ירושלים – שלא הייתה מבחינתו מושא למיקוח או לחלוקה (Leon 2015b).

גלי ההגירה הראשונים להתנחלויות החרדיות הגדולות התאפיינו בחיפוש אחר דיור מוזל בקרבתה של קהילה חרדית מתאימה. על פי רוב, אדם חרדי אינו תופס את מקום מגוריו כהתנחלות ואינו מגדיר את עצמו מתנחל, אלא רואה עצמו כמי שבא לגור במקום ששווק לו, כמו כל פרויקט דיור אחר. אברך כולל המתגורר במודיעין עילית אינו מעוניין לעמוד על המשמעות המדינית הטמונה במעשה ההתיישבות הפרטי שלו. הוא הגיע למעוז ליטאי זה בעקבות היצע של דירות זולות וריבוי תלמודי תורה, בעקבות חבריו לישיבה שהתיישבו שם לפניו ובעידוד הוריו, ששלחו אותו לפרויקט דיור שבמקרה ממוקם גיאוגרפית מעבר לקו הירוק. מרבית תושבי הערים החרדיות בשטחים מגלים חוסר הזדהות מופגן עם מפעל ההתנחלויות. מלבד הדיור המוזל מוצאים החרדים יתרונות נוספים ביישובים מעבר לקו הירוק, ובהם נוחות ואיכות חיים. אמנם ביישובים אלה טרם התפתחו שכונות "בנה ביתך" עם גגות אדומים כמו בהתנחלויות הדתיות-לאומיות, אולם דירת ארבעה חדרים עם אפשרות להרחבה, גני משחקים חדשים, רחובות מרווחים, שירותי קהילה מתפתחים וחברה חרדית צעירה שהולכת ומתחזקת – כל אלה הם גורמי משיכה ליציאה מתחומי הקו הירוק, במיוחד עבור מי שגדל בצפיפות מגורים בשכונות הערים הוותיקות. היתרונות הקונקרטיים הללו גוברים אצל רבים מהחרדים על האידיאולוגיה המתנגדת למגורים בהתנחלויות.¹⁴

לצד זאת, בשנים האחרונות ניכרת נטייה הולכת וגוברת של הציבור החרדי, ובמיוחד של הדור הצעיר, לעמדות פוליטיות נציות וימניות (שלהב 2007). שלהב (2001) מצביע על שלוש תמורות המתחוללות בחברה החרדית, שהשפעותיהן המצטברות מוליכות את החרדים בכיוון זה. ההתפתחות הראשונה היא החדירה של השיח הישראלי אל החברה החרדית דרך אמצעי התקשורת השונים. למרות אמצעי הבידוד (חיים במרחבים נבדלים, תקשורת חרדית נבדלת, מערכות חינוך נפרדות עם שיח מסוים ועוד), החרדים חשופים במידה רבה למתרחש בחברה הישראלית ולמחלוקות הפוליטיות המפלגות אותה. בשיח הזה לבם של החרדים נוטה ימינה, משני טעמים: ראשית, השיח הימני מבטא אי-אמון בגויים, ובכך הוא הולם היטב את הרתיעה החרדית מפני זרים. שנית, החרדים מתחברים ביתר קלות לשיח הימני משום שעולם הדימויים שלו מעוגן במסורת היהודית, וזאת לעומת השיח השמאלי שנחשב בעיני חרדים רבים מנותק מן היהדות וחרף מגילויים של זיקה טריטוריאלית יהודית לארץ ישראל.

המגמה השנייה היא שינוי באיקונוגרפיה הישראלית אחרי 1967. עד מלחמת ששת הימים היו האתרים האיקונוגרפיים הישראליים קשורים בתולדות ההתיישבות העובדת, בחלוציות ובכיבוש השממה ונשאו אופי חילוני-סוציאליסטי. החרדים נהגו להתעלם מסמלים אלה, שייצגו מקומות ונופים רוויי משמעויות לא לגיטימיות עבורם. משהתווספו לשליטת ישראל שטחי הגדה המערבית, שבו ועלו לתודעת הציבור אתרים וחבלי ארץ ששמותיהם שזורים בהיסטוריה היהודית בארץ ומעוגנים בתודעה הדתית לאורך הדורות: הכותל, מערת המכפלה, קבר רחל ועוד. אלה אינם סמלים שהציבור החרדי יכול להתעלם מהם.

המגמה השלישית, והמשמעותית ביותר לענייננו, היא ההגירה החרדית לשכונות וליישובי פרוור חרדיים גדולים מעבר לקו הירוק. ככל שעולה מספר החרדים המתגוררים בשטחים או בסמיכות להם, כך גדל שיעור המשפחות החרדיות שיש להן נציגים מעבר לקו הירוק והולך ומתפשט החשש מפני נסיגה מהשטחים ומפני ההשלכות הכלכליות והרסניות הצפויות לעשרות אלפי משפחות חרדיות ולקהילותיהן. לא פחות מכך מתחזק החשש מפני הסדרים פוליטיים שיביאו את שוטריה החמושים של הרשות הפלסטינית אל סף הבית של משפחות חרדיות. מטבע הדברים החרדים גם מודעים לכך שכל סכסוך מזוין לא יוגבל להתנגשויות בין כוחות צבא בלבד, אלא יכול מרחבים אזוריים ואוכלוסייה אזורית. הטרור הפלסטיני אינו מבחין בין המגורים השונים באוכלוסייה היהודית ועל כן הסכנה אורבת גם לחרדים; לנוכח זאת, הם אינם יכולים להישאר שווי נפש אל מול ההתפתחויות המדיניות.

ככל הנראה, ההזדהות של החרדים עם המתנחלים הדתיים-לאומיים הולכת וגוברת ככל שאורכת תקופת מגוריהם בשטחים. מחירי הדיור הזולים וההטבות הגדולות מסייעים לחרדים להתגבר על החשש מפני ה"התגרות בגויים", להדחיק את הסיכון הביטחוני ולהקצין ימינה בדעותיהם (ראו אטקס ופרידמן 2005). האפשרות של פינוי עתידי היא איום ממשי על הקיום הכלכלי של משפחות חרדיות רבות, ועמדותיהן הפוליטיות מתעצבות בהתאם (כהנר ושלהב 2013).

בסקר שנערך בסוף שנת 2014 בערים החרדיות החדשות מודיעין עילית, ביתר עילית, אלעד ורמת בית שמש הצהירו 77% מהתושבים שהם ממקמים את עצמם בימין המפה הפוליטית. ליתר דיוק, 67% מתושבי מודיעין עילית ו-87% מתושבי ביתר עילית הצהירו שהם בעלי תפיסה ימנית (כהנר 2014א) (ראו לוחות 2 ו-3). הפער בין שתי הערים נובע מהרכב הקהילות המאכלסות אותן: בביתר עילית הקהילות המרכזיות הן זו החסידית וזו הספרדית — חוגים המובילים, על מגוון זרמיהם, קו נצי יותר, גם אם פרגמטי באופיו; ואילו מודיעין עילית מורכבת ממגוון רחב יחסית של קהילות, אך הקהילה המרכזית בה היא זו הליטאית, הנחשבת מרכזית יותר מבחינה פוליטית (Leon 2015b).

לוח 2: כיצד תושבי הערים ביתר עילית ומודיעין עילית ממקמים את עצמם מבחינה פוליטית

מיקום פוליטי	ביתר עילית	מודיעין עילית
ימין	87%	67%
מרכז	12%	32%
שמאל	1%	1%

לוח 3: כיצד תושבי הערים ביתר עילית ומודיעין עילית ממקמים את עצמם מבחינה פוליטית בחלוקה לתת־קהילות חרדיות

מיקום פוליטי	ביתר עילית			מודיעין עילית		
	ליטאי	חסיד	חרדי ספרדי	ליטאי	חסיד	חרדי ספרדי
ימין	72%	92%	91%	61%	83%	83%
מרכז	25%	8%	7%	37%	17%	17%
שמאל	3%	0%	2%	2%	0%	0%

אם כן, האוכלוסייה החרדית עברה תהליך של שינוי פוליטי מעמדה א־פוליטית לעמדה ימנית בכל הנוגע לסכסוך הישראלי-פלסטיני ולעתיד השטחים. הציבור החרדי שהגיע לשטחים לא היה מזוהה עם הימין הפוליטי, אך עם השנים התחבר למחנה זה מתוך אינטרס משותף של שמירה על עתיד ההתנחלויות. נסים ליאון הציג את השינוי הזה במאמריו על משנתו של הרב עובדיה יוסף ועל מפלגת ש"ס: בשנות התשעים זוהתה ש"ס כמפלגה מתונה מבחינה פוליטית ואף הייתה חלק מממשלת רבין, ואילו ש"ס של היום נחשבת שותפה טבעית

בקואליציה של הימין (Leon 2015b). יש לציין שהפיכתו של הציבור החרדי לימני יותר משתלבת במגמות המאפיינות את כלל הציבור בישראל בשני העשורים האחרונים: קריסת הסכמי אוסלו, התרסקות מפלגות השמאל ואימוץ אידיאולוגיה ימנית הן מבחינה מדינית והן מבחינה כלכלית-חברתית (פלד 2014).

על אף כל האמור לעיל, חשוב להבהיר שהנטייה של החרדים ימינה אין פירושה בהכרח אימוץ של אידיאולוגיה ימנית. מאחר שנקודת המוצא שלהם היא פרטיקולרית בעיקרה, עמדותיהם אינן משקפות על פי רוב שמאל וימין במובן המקובל. כל סוגיה פוליטית וכל החלטה על מדיניות נבחנת על פי השפעותיה על העולם החרדי ועל פי מידת התועלת או הנזק שהיא עתידה להסב לאינטרסים של הקהילה (שלחב 2001; Leon 2015b). זאת ועוד, על החברה החרדית עובר מערך רחב יותר של שינויים: כניסה לאקדמיה, השתתפות רחבה יותר בשוק העבודה, חשיפה לדעות ולקולות שונים דרך האינטרנט, היחלשות הדרגתית של סמכותה הבלעדית של ההנהגה הרוחנית החרדית ועוד.¹⁵ כל אלה פותחים פתח לריבוי קולות ודעות, גם בנוגע לתפיסות הפוליטיות של הפרט.¹⁶

נחזור אפוא לשאלה המרכזית שנדונה בחלק זה: האם בעקבות היציאה מגבולות הקו הירוק עוברת החברה החרדית תהליך של פוליטיזציה בשאלת השטחים והסכסוך ומאמצת עמדות ימניות וקו חשיבה גיאוגרפי-פוליטי אחר מבעבר? נדמה שעדיין לא כך הדבר. עם זאת, אפשר לזהות כאן מיקום ביניים: התפיסה הפוליטית-מרחבית שהחברה החרדית מאמצת היא תפיסת ביניים, וגם ההתנחלויות החרדיות עצמן הן בבחינת "התנחלויות ביניים", הניצבות על התפר שבין התנחלויות אידיאולוגיות להתנחלויות של נוחות או איכות חיים – ונדמה שהן קרובות יותר להגדרה האחרונה. מיקום הביניים הזה מחייב אותנו לגבש מערכת מושגית חדשה.

ג. ההתנחלות החרדית כקהילה מגודרת פרוורית – בין משק אוטרקי לשוק כמעט נפרד

קהילות מגודרות מציגות מודל של סביבה מגודרת השומרת על הפרדה בין מי ומה שבפנים לבין מי ומה שבחוץ. ישנם כמה סוגים של קהילות מגודרות: קהילות של איכות חיים, קהילות אליטה, קהילות ביטחון. אריאל הנדל (2009) הצביע על סוג נוסף של קהילה מגודרת: קהילה אידיאולוגית. כמו קהילות האליטה, גם הקהילות האידיאולוגיות מבקשות להיבדל מסביבתן מתוך הנחה מהותנית בדבר "סוג התושבים" ומתוך תפיסה שחובה עליהם לכאורה להיבדל. כמו קהילות האליטה, המורכבות מידוענים ומעשירים, גם עבור חברי הקהילות האידיאולוגיות הגידור משמש סמל סטטוס. הקהילות המגודרות אינן מרוחקות בהכרח מן העיר והן אף יכולות

15 חלק ממגמות השינוי הללו סומנו במחקריו של שלהב כבר בתחילת העשור הקודם, והן מסומנות בבירור במחקרים עכשוויים על החברה החרדית.

16 קפלן 2003; 2007; 245–261; זיכרמן וכהנר 2012; ליאון 2014; מלאך וכהנר, עתיד להתפרסם.

להתקיים במרכזה.¹⁷ הפרוור, לעומת זאת, מציע רווחת דיור תמורת הגדלת המרחק מהעיר הגדולה במידה המאפשרת יוממות במחירי זמן-מרחק הולכים וגדלים. המעבר למגורים בפרוור נובע מהעדפות האוכלוסייה ומשקף את שאיפותיה וערכיה ואת תגובתה לתמורות טכנולוגיות ולאי-אזנים מרחביים. אולם על פי רוב אי-אפשר לאפיין את הפרוור כקהילה מגודרת (Rosen and Razin 2008).

ההתנחלויות החרדיות בשטחים הן קהילות מגודרות לכל דבר; הן משלבות בין התגדרות ממניעים אידיאולוגיים להתגדרות על רקע ביטחוני. בה בעת הן מתפקדות כפרוור מובהק, שכן הן נבנו בכוונה תחילה במרחק פרוורי מירושלים ומבני ברק והאינטראקציה שהן מנהלות עם ערים אלו מאפיינת פרוור ולא קהילה מגודרת (שלהב 1997; כהנר ושלהב 2012א). יציאתם של חרדים אל הפרוורים נבעה כאמור ממחסור באפשרויות דיור בריכוזים הוותיקים ולא ממשכה אל היישובים החדשים — בוודאי לא בשלביו הראשונים של התהליך. מכיוון שבהגיעם אל הפרוור הם מצאו בו גם קהילה מגודרת, אפשר להתייחס להתנחלויות החרדיות בשטחים כאל "קהילות מגודרות פרווריות". הגדרה זו מאפשרת לראות בהן הן פרוור והן קהילה מגודרת, שכן שתי ההגדרות קולעות ומתאימות להן.

כמו במקרים אחרים ברחבי העולם, גם במקרה של הערים החרדיות החדשות הפרווריות היא ביטוי פיזי לחוסר היכולת של העיר הראשית לענות בתחומיה על מגוון הדרישות של האוכלוסייה (Frey 1994; Loibl and Toetzer 2003). כמו מרבית היישובים הפרווריים, גם הערים החרדיות החדשות הן הומוגניות באוכלוסייתן. הרכב האוכלוסייה משקף את רצונם של רבים מתושבי הפרוורים לגור בסמיכות לאנשים הדומים להם מבחינה תרבותית וכלכלית ולהתרחק מן השונים מהם — מגמה בעלת השלכות חברתיות ופוליטיות משמעותיות. זאת ועוד, כשם שבשאר העולם הפרוורים המבוססים מתנתקים במשך הזמן מן העיר המרכזית והופכים מפרוורי שינה למרכזים בפני עצמם, בעלי פעילות כלכלית ומערכות שירותים עצמאיות (שם; חסון וחושן 2003), כך גם בערים החרדיות החדשות הולכים ומתפתחים מוסדות ושירותים שיהפכו אותן בעתיד לערים עצמאיות יותר. חלק מן התושבים אמנם יוצאים בבוקר לערים המרכזיות (ירושלים ובני ברק) ושבים מדי ערב, אך עם התרחבותן והתבססותן הולכים ומתרבים בהן אותם שירותים הדרושים לקהילה החרדית. וכך, ביתר עילית ומודיעין עילית משקפות תהליך של שינוי אופיו של יישוב — ממקום שעוברים להתגורר בו בלית ברירה לעיר נחשבת ומבוקשת בקרב חלקים נרחבים של האוכלוסייה החרדית.

עם זאת, הערים הוותיקות ירושלים ובני ברק ממשיכות לשמש במידה רבה "צינור הזנה" לערי הפרוור. בהן ממוקמים מוסדות החינוך החשובים של המגזר החרדי, בהן יושבים מנהיגיו הרוחניים ובהן נמצא מגוון רחב של שירותי מסחר ואפשרויות תעסוקה עבור הציבור החרדי. ממצאי המחקר מראים כי ביתר עילית מחוברת בזיקות מרחביות, כלכליות, חברתיות

ותרבותיות אל העיר ירושלים, ואילו מודיעין עילית יושבת על קו תפר גיאוגרפי ועל כן היא קשורה בזיקות עמוקות הן לירושלים והן לבני ברק (כהנר 2014א).

הצורך של החברה החרדית בהתבדלות חברתית-תרבותית, לצד הצורך באינטראקציה עם החברה הכללית בתחומים אינסטרומנטליים כגון תעסוקה, כלכלה ושירותים, נדון בהרחבה במחקריו של שלהב וכונה, בהקשר הפנים-עירוני, התבדלות משלימה.¹⁸ ממצאי המחקר הנוכחי מראים כי אותם הצרכים עולים, בגרסה דומה, גם במערכת מרחבית רב-ישובית. ההתבדלות המשלימה המרחבית היא זו שיוצרת במידה רבה את דגמי הפיזור של האוכלוסייה החרדית והיא זו שמציבה חלק נכבד מריכוזיה בסמוך ככל האפשר לריכוזים החרדיים בירושלים ובבני ברק, ובה בעת לאורך ציר הפיתוח הכלכלי שבין ירושלים לתל אביב. עיקר הפעילות של המשק הישראלי מתרחשת במרכז הארץ, והחברה החרדית נדרשת להישען עליו במגוון תחומים. הצורך במסד השלטוני, במוסדות הפיננסיים ובשירותי הבריאות יוצר תלות במרכזים הלא-חרדיים בירושלים ובמטרופולין תל אביב. עם זאת, גודלה של החברה החרדית, המרחבים הנבדלים שהיא יצרה בערי הפרוור החדשות, דפוסי הצריכה המיוחדים לה ואולי גם כוחה הפוליטי והעובדה שמדובר בקהילה הסרה למרותה של הנהגה סמכותנית — כל אלה מאפשרים לה לדרוש ולקבל התאמות של מרכיבי שוק רבים לצרכיה המיוחדים. כך, החברה החרדית מפתחת לה שוק כמעט נפרד העומד בפני עצמו. אמנם הוא מבוסס רובו ככולו על המשק הכללי ואין מדובר במשק אוטרקי, אולם הוא מכשיר מוצרים ייעודיים עבור האוכלוסייה החרדית. אפשר למצוא דוגמאות לתהליך זה ממגוון תחומים: החרדים אמנם נזקקים לרופאים ולאחיות שאינם דתיים, אך שירותי הבריאות בשכונות וביישובים החרדיים מתאימים את אופיים לקהילה החרדית; מכללות ואוניברסיטאות מתאימות את תוכני הלימוד ואת ארגון הכיתות לאופי התלמידים והתלמידות החרדים; חברות היי-טק מכשירות מקומות עבודה לנשים חרדיות בסביבת מגוריהן; וחברות מזון גדולות מייחדות פסי ייצור בהכשר מיוחדת לאוכלוסייה החרדית (אלגזי 2006; כהנר ושלמה 2012א).

תחום חשוב במיוחד בהקשר זה הוא התחבורה. יחסי הגומלין בין ההתנחלויות החרדיות הגדולות לבין הריכוזים הוותיקים מחייבים ניידות מרחבית. חברות התחבורה מתאימות את שירותיהן לאופי הביקוש החרדי, ובחלק מאמצעי התחבורה הן אף נענות לדרישה להפרדה מגדרית. התחבורה הציבורית הייעודית היא אמצעי קריטי לחיזוק ההתבדלות המרחבית

18 ראו למשל שלהב 1991. תיאוריה זו של שלהב נכתבה על קהילה המשולבת בתוך המרקם העירוני, אף שהיא שונה ממנו, מבלי לשבש את מבנהו (שם). לדפוס זה של יחסים יש שני יתרונות גדולים עבור הקהילה החרדית: היא יכולה להישען על תמיכה חיצונית בכל התחומים הדורשים מימוניות וכישורים שאינם בנמצא בקרב חברי הקהילה, ובאותו הזמן המרחב העירוני הסובב והאנונימי סופג אל תוכו את החרג ויוצא הדופן שאין לו מקום בתוך הקהילה — למשל נוער נושר, דמויות שוליים בקהילה וכדומה. שני יתרונות אלה עשויים להתפוגג במקרה של יישובים מבודדים שאינם חלק מרצף עירוני גדול יותר. הפרוורים החרדיים החדשים הם קהילות מגודרות אוטונומיות, יישובים עצמאיים מבחינה מוניציפלית, ועל כן הם מציבים לקהילה החרדית אתגרים חדשים.

המשלימה של האוכלוסייה החרדית במרחב הגדה המערבית וגם במרחב הקו הירוק (כהנר 2009; 2014ב). מדובר בתחבורה ציבורית ייעודית המסובסדת על ידי המדינה, משרתת את האוכלוסייה החרדית בלבד ומותאמת לדרישותיה. היא מחזקת את יצירתו של מרחב כלכלי-חברתי רציף ויציב עבור האוכלוסייה החרדית. כך הפכו הקווים המחברים בין הריכוזים החרדיים השונים למעין "פרוודורים מבודדים", שמאפשרים אינטראקציה מינימלית עם החברה הכללית. לדברי אריאל הנדל (2009), המודל של קהילות מגודרות המחוברות זו לזו ברשת של תחבורה ייעודית מאפשר לקבוצת המיעוט ליצור לעצמה מרחב מבודל ורציף, וההתבדלות מייצרת עבור המיעוט מקום אוטרקי יציב.

כפי שצוין בפתיחה, המענה לשאלות הפוליטיות-אידיאולוגיות והאינסטרומנטליות-יומיומיות שלעיל יכול לספק מענה לשאלה נוספת: האם לחברה זו יש מאפיינים א-טריטוריאליים, המאפשרים ליישב אותה "בכל מקום"? ככל הנראה התשובה לשאלה זו חיובית, אולם אם ייבחנו בעתיד אפשרויות נוספות ליישוב האוכלוסייה החרדית יש להביא בחשבון שדרושים לשם כך כמה תנאים הכרחיים ובהם תשתית מוסדית, קהילתית, דתית וחינוכית וכן רשת של תחבורה ציבורית ייעודית שתחבר בין קהילותיה ויישביה. נמצא כי לשם הצלחתו ושגשוגו של יישוב חרדי נדרשות הן מסה קריטית כלל-יישובית לקיום שירותים ומוסדות אלו והן מסה קריטית לכל אחת מן הקהילות המרכיבות את היישוב (משרד הבינוי והשיכון 2015).

ד. השפעת המבנה ההומוגני של ההתנחלויות החרדיות על היפתחות המרחב החרדי

היציאה של רבים מבני הדור החרדי הצעיר מהמרחב הוותיק, הגדול והמגונן אל הפרוורים החרדיים החדשים אינה רק תמורה בפיזור הגיאוגרפי של האוכלוסייה החרדית; היא טומנת בחובה פוטנציאל לשינויים חברתיים, כלכליים, תרבותיים ופוליטיים בעלי משמעויות מרחיקות לכת. היציאה מחומות הקדושה ששמרו על אורח החיים החרדי ואפשרו פיקוח בתוך טריטוריה רציפה וגדולה בממדיה, אך בה בעת מתוחמת באופייה, וההתפלגות לסדרה לא רציפה של נקודות גיאוגרפיות פזורות — שינויים אלה מייצרים בהכרח אתגרים חדשים (Rosen and Razin 2008).

האם תהליך הפריסה מחדש של המרחב החרדי יביא להיפתחות אל המרחב הכללי ולהגברת האינטראקציה בין הציבור החרדי לאוכלוסייה הסובבת? מחקרים קודמים הראו שהיציאה מן המרחב הוותיק והמוגן אל שכונות ופרוורים חרדיים חדשים ומפוזרים מקנה לפרט ולקהילה ניידות מרחבית ניכרת, וזו עשויה להחליש את הפיקוח החברתי-תרבותי על חברי הקהילה, לסדוק ואולי אף לפזר את חומות הקדושה. מגמת ההיפתחות משפיעה במיוחד על הדור הצעיר, החשוף לאמצעי התקשורת, בקיא בהווה הפוליטית והחברתית הישראלית ופוגש את המציאות הישראלית המורכבת באופן ישיר יותר מדור ההורים (שלהב 1991; 1997). ואולם,

ממצאי מחקר שעקב אחר התגבשותן של ערי הפרוור החרדיות בשנת 2007, ולוה במחקר המשך בשנת 2014, מראים כי הערים החרדיות החדשות המוקמות הן מובלעות הומוגניות, סגורות ומסוגרות, שתכליתן לאכלס אך ורק אוכלוסייה חרדית (כהנר 2009; 2014א). מבנה זה מפחית עד מאוד את המפגש היומיומי בין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסיות אחרות. לכך יש להוסיף את מערכות השירותים הייעודיות לחברה החרדית המוקמות בערים החדשות במגוון תחומי החיים – חינוך, צרכנות, רווחה ותעסוקה – המובדלות אף הן כמעט באופן מוחלט מהחברה הכללית. התחברה הציבורית הייעודית ממלאת כאמור תפקיד מרכזי בשמירה על ההתבדלות ומגבילה אף היא עד מאוד את החשיפה לעולם החיצוני. השאיפה הבסיסית של האוכלוסייה החרדית היא להיבדל מסביבתה והבחירה במגורים בערי הפרוור החדשות נועדה בין השאר לדאוג לכך שהילדים לא ייחשפו לאוכלוסייה החילונית ולאורחות חייה.

מתוך כך אפשר לטעון כי בניגוד לסברה שפריצת חומות הקדושה תגביר את הקשר של הקהילה החרדית עם שכניה, הרי בפועל התהליך החדש דווקא מחזק את הסגירות של הציבור החרדי ואת ההתרחקות שלו מן המרחב הסובב אותו. ערים אלו מפתחות תשתיות שתכליתן לשמר חברה מבודדת, מופרדת וסגורה, המספקת בעצמה את כל צרכיה, וכך נמנע אפילו המפגש המינימלי עם האוכלוסייה הכללית שהתחייב מהמגורים בערים מעורבות (כהנר ושלמה 2012ב).

לצד תהליך ההיסגרות הולכת ומתפתחת בחברה החרדית, ובכלל זה בהתנחלויות החרדיות, מגמה אחרת: התחזקות של תהליכי מודרניזציה וישראליות והתפתחות של קבוצות חרדיות חדשות, מודרניות וליברליות יותר. מחקרים מצביעים על כך שבעשורים האחרונים התפתחו "מפתחות" חדשים שיש בכוחם לפרוץ את חומות המגן של המובלעת החרדית. בין אלה אפשר למנות את היציאה לעבודה במרחב החילוני, יציאה להשכלה גבוהה (שאינה לימודי קודש), גלישה באינטרנט, תרבות צריכה ועוד (זיכרמן וכהנר 2012; מלאך וכהנר, עתיד להתפרסם). חברי הקבוצות החרדיות המודרניות חיים בשולי המובלעת החרדית ומחזיקים ב"מפתחות" האלה; הם מחפשים מערך חיים על קו התפר, בין המרחב החרדי למרחב החילוני, או מרחב פתוח יותר (לדוגמה, ההתנחלות החרדית מתתיהו הקימה שכונת הרחבה שמרבית תושביה הם חרדים מודרניים שהגיעו מהעיר מודיעין עילית). נראה אפוא כי אלה המעוניינים לקיים חיים חרדיים מודרניים יותר נוטים לעזוב את המרחבים הסגורים של הקהילות המגודרות בהתנחלויות החרדיות הגדולות (כהנר, עתיד להתפרסם).

תופעה נוספת שאנו מוצאים בהתנחלויות החרדיות היא "סגרגציה כפולה". תופעה זו נקשרת להיררכיה האתנית והמעמדית הברורה בחברה החרדית, שבמסגרתה האשכנזים ניצבים בראש ואילו בתחתית ניצבות קבוצות השוליים – מזרחים ובעלי תשובה. הקמתן של הערים החרדיות בשטחים נבעה במידה רבה מאינטרסים פוליטיים, אך גם מן הרצון לגור לצד אוכלוסייה דומה – שאיפה טבעית ומוכרת המובילה לבידול גם בתוך מרחביה של האוכלוסייה הכללית. בעת הקמת ההתנחלויות החרדיות הגדולות, המפגש של המתיישבים הראשונים עם תנאי האזור חייב אותם להתמודד עם יישום הלכות דתיות בתנאים חלוציים

וכך החלה להתפתח תרבות חדשה. מגמה זו השתנתה והתבטלה עם התבססות היישובים וכניסתן של קהילות חרדיות גדולות, שהשתייכו לקהילות הליבה וכפו על המקום את המנהגים המחמירים של מאה שערים ובני ברק. התוצאה הבלתי נמנעת היא יריבויות ומתחים פנימיים, המגיעים לעתים לידי אלימות פיזית וניסיון למחוק ולהעלים את אופיו החלוצי של המקום ואת מאפייניה של האוכלוסייה המקימה. תופעות אלה ניכרות במיוחד בביתר עילית, שעם מקימה נמנו ספרדים בעלי תשובה וחוגים חסידיים שוליים, ופחות במודיעין עילית, שהוקמה מלכתחילה בהסכמת ההנהגה הרבנית ואופי האוכלוסייה בה נקבע בהתאם.¹⁹

נראה אפוא שכל עוד תמשיך האוכלוסייה החרדית להתיישב בערים משלה, הומוגניות ומגודרות, כך ילך ויתבסס המרחב הנבדל שנוצר, יגדל מבחינה דמוגרפית וגיאוגרפית ויוסיף להסתגר מפני הסביבה. כבר כעת נראה כי הולכת ונוצרת לה מעין מדינה חרדית בתוך מדינת ישראל, "מדינה בתוך מדינה". הקהילה המגודרת והמרחב הנבדל מייצרים לחץ חברתי חזק על התושבים להתנהג בהתאם לנורמות המקובלות, השמרניות יותר; הם אינם מונעים את החשיפה לתהליכי המודרניזציה, אולם הם מעכבים את השימוש בהם ואת מינופם. אלה המבקשים לעצמם חיים מודרניים יותר בוחרים לצאת אל מרחבי התפר של שכונות חרדיות מסוימות בערים מעורבות או של שכונות הרחבה הסמוכות לערים החרדיות.

אם כן, גם בהקשר זה ההתנחלות החרדית מציעה מיקום ביניים: מצד אחד, בהציעה תשתית עירונית ייעודית היא מאפשרת לחברה החרדית להישאר ספונה בדל"ת אמותיה, ומצד שני גם לתוך מרחב ייעודי זה פולשים תהליכי המודרניזציה. לפי שעה, תהליך ההיסגרות הוא הדומיננטי יותר במיקום ביניים זה (כהנר, בהכנה).

סיכום

מאמר זה ביקש לבחון את החיבוריות בין ההתנחלויות החרדיות הגדולות לסביבתן, הפיזית והאידיאולוגית, ומתוך כך לנסח טענה ברורה בדבר המאפיינים הטריטוריאליים של החברה החרדית, המאפשרים ליישב את קהילותיה בכל מקום — אם כי בתנאי שיתקיימו תנאי סף קשיחים. כמו כן המאמר בחן אם המעבר להתנחלויות החרדיות, שחייב לכאורה פריצה של חומות הקדושה, יביא להיפתחות אל המרחב הכללי ולהגברת האינטראקציה בין הציבור החרדי לאוכלוסייה הסובבת.

באשר לשאלה הפוליטית-אידיאולוגית, הנתונים שהוצגו במאמר מראים כי אמנם לאורך השנים חלה תזווה ימינה בתפיסותיהם הפוליטיות של תושבי ההתנחלויות החרדיות, עד שאפשר להגדירם כקבוצת ביניים בין תושבי ההתנחלויות האידיאולוגיות לתושבי ההתנחלויות של איכות חיים — עדיין עם נטייה ברורה לכיוון אלה האחרונים. עם זאת, גם מסקנה זו אינה מצביעה על חלוקה דיכוטומית אלא על תחום ביניים הולך ומתרחב שבו ההווה קובעת את

התודעה, בהתאם לעיקרי המטריאליזם הדיאלקטי. לדברי מרקס, המציאות הסובבת את האדם קובעת את תפיסתו, את הבנתו את העולם ואת משמעות העולם בעיניו. הדבר מתקיים גם אם האדם אינו מכיר בכך או אינו מבין זאת. זהו תהליך דו-כיווני, שכן האדם פועל ומשנה את המציאות בהתאם להכרתו וכך תודעת האדם מעצבת בחזרה את הווייתו (הירש וכהן 2000). במקרה של מפעל ההתנחלויות החרדיות בגדה המערבית, המציאות הסובבת מייצרת מגוון דעות וזהויות, חלקן אינדיבידואליסטיות וחלקן בעלות תודעה גיאופוליטית הולכת ומתפתחת. מצב הביניים שנוצר נוגע לא רק לסוג המוטיבציה לפעולת ההתנחלות (אידיאולוגיה או איכות חיים). הוא נובע הן מהמיקום המרחבי בתוך המציאות הגיאופוליטית הייחודית לשטחים והן מהתמורות החברתיות המתחוללות בחברה החרדית. כל אלה יוצרים בשני העשורים האחרונים מציאות סובבת חדשה המשפיעה על תפיסת המתנחלים החרדים את מפעל ההתנחלות, בין במודע ובין שלא במודע.

באשר לשאלה האינסטרומנטלית-יומיומית, הנתונים מראים שההתנחלויות החרדיות מקיימות מעין משק אוטרקי בעזרת שירותי תחבורה המאפשרים להן התבדלות משלימה מרחבית. בכך התושבים הופכים למעשה למנותקים כמעט כליל מסביבתם ולמחוזרים דווקא לערי האם שמהן באו.

התשובות לשתי השאלות מצביעות על המרחב המורכב של החברה החרדית – חברה טריטוריאלית מאוד אך בה בעת גם א-טריטוריאלית במובהק. דומה שניתן להקים יישוב חרדי כמעט בכל מקום, כל עוד יישמרו כמה תנאים בסיסיים הנחוצים להצלחת הקהילה ולשגשוגה. ההבדל הוא אפוא בין "מיקום בקהילה" (טריטוריאליות) לבין "מקום הקהילה" (א-טריטוריאליות).

באשר לשאלת היפתחותו של המרחב החרדי החדש אל המרחב הכללי, נמצא כי לא זו בלבד שההתנחלות בערים החרדיות החדשות לא פתחה את המרחב החרדי, כפי שהיה אפשר אולי לצפות לנוכח ריחוקן מערי האם, היא אף אפשרה יצירת מרחבים סגורים ונבדלים ברמה מובהקת יותר מזו שהתאפשרה בכל עיר מעורבת. אמנם גם בהתנחלויות החרדיות ישנם סממנים של תופעות המודרניזציה והישראליות העוברות על החברה החרדית הכללית, אולם באופן פחות ומוחלש.

מכל האמור לעיל עולה שאלה נוספת: עד כמה ההתנחלויות החרדיות דומות לשכנותיהן, ההתנחלויות הדתיות-לאומיות, או שונות מהן? בחינה מהירה מעלה שלושה הבדלים מהותיים שנדונו לאורך המאמר. ההבדל הראשון הוא שהציבור החרדי המיישב ניחן בגמישות כמעט מוחלטת באשר למקום היישוב, שכן אין לכך משמעות תודעתית עכור, ואילו עבור הציבור הדתי-לאומי הבחירה באיזה חבל ארץ להתיישב נושאת חשיבות אידיאולוגית מן המעלה הראשונה (Weiss 2011; Leon 2015a). ההבדל השני הוא שבעוד בהתנחלויות הדתיות-לאומיות יש הבדל ברור פחות או יותר בין התנחלות אידיאולוגית להתנחלות של איכות חיים, הרי במקרה של ההתנחלויות החרדיות הדיכוטומיה המקובלת הזאת מתבטלת. ההבדל השלישי הוא שההתנחלויות הדתיות-לאומיות, אף שגם הן קהילות מגודרות, הפכו לפרוורי

תעסוקה של ערי המרכז, ואילו ההתנחלויות החרדיות הפכו לפרוורי תרבות של ערי המרכז החרדי ואף הוקמו כך מלכתחילה.

אל מול הבדלים אלה, יש גם דמיון רב בין ההתנחלויות החרדיות להתנחלויות הדתיות-לאומיות. ההתנחלויות משני הסוגים מתאפיינות בהיבדלות ברורה מהסביבה המידית – בעיקר מזו הערבית ובקרב החרדים גם מהסביבה היהודית הכללית; מודל הקהילה המגודרת של שני סוגי ההתנחלויות הוא ביטחוני-אידיאולוגי (במקרה החרדי האידיאולוגיה היא דתית-חברתית); ההתנחלויות משני הסוגים הן תוצר פעולתה של יד מכוונת גבוהה יותר; בשני המקרים נפרשת רשת ייעודית בין לבין היישובים שעמם הן מקיימות זיקה ברורה, וכך המיעוט יכול לבחור לקיים מעין משק אוטרקי באמצעות התבדלות מרחבית משלימה. מאפיינים אלו עומדים בקנה אחד עם מאפייניהן של קהילות מגודרות ברחבי העולם (הנדל 2009).

ממסקנות המאמר עולה כי אם יעלה לדיון הצורך ליצור פתרונות דיור נוספים לציבור החרדי, יש לבחון זאת בכלים מקצועיים אוניברסליים ולא דווקא מתוך התייחסות להרכב הספציפי של האוכלוסייה, שכן מקום היישוב שייבחר ממילא לא יצריך בהכרח אינטראקציה עם הסביבה וגם לא ישפיע על המגמות והשינויים בחברה החרדית בכללותה.

ביבליוגרפיה

- אטקס, דרור, ולארה פרידמן, 2005. "האוכלוסייה החרדית בהתנחלויות", שלום עכשיו (מקוון). אלגוזי, גדי, 2006. "מטריקס בבילעין: סיפור על קפיטליזם קולוניאלי בישראל של ימינו", תיאוריה וביקורת 29 (סתיו), עמ' 173–191.
- הירש, שמואל, ואורי כהן, 2000. "הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישור למדינה", עיונים בתקומת ישראל 10, עמ' 317–352.
- הלמ"ס, 2007. "אוכלוסייה ביישובים שמנו מעל 1,000 תושבים", הלמ"ס, 30.7.2007 (מקוון). —, 2008. "אוכלוסייה ביישובים שמנו מעל 1,000 תושבים", הלמ"ס, 30.7.2008 (מקוון). —, 2013. "חלוקה ליישובים על פי אשכול חברתי כללי", הלמ"ס, 30.9.2013 (מקוון). —, 2014. "נתוני הרשויות המקומיות בישראל 2013", הלמ"ס, 27.4.2014 (מקוון).
- הנדל, אריאל, 2009. "קהילה מגו(ו)דרת: מערך ההתנחלויות בגדה המערבית", אמנון להבי (עורך), קהילות מגודרות, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, עמ' 493–535.
- זיכרמן, חיים, ולי כהנר, 2012. חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חסון, שלמה, ומאיה חושן, 2003. המבנה החברתי-המרחבי של מטרופולין תל אביב, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

- כהנר, לי, 2009. "התפתחות המבנה ההיררכי והמרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל", עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה.
- , 2014א. "סקר ייעודי בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות: דוח פנימי", ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- , 2014ב. "תוכנית אב ארצית לתחבורה ציבורית למגזר החרדי: דוח א", דוח פנימי, ירושלים: משרד התחבורה.
- , בהכנה. "בין גיאוגרפיה של היבדלות דתית לגיאוגרפיה של מובחנות מעמדית: מרחב וריבוד חברתי בחברה החרדית בישראל", שלמה פישר ונסים ליאון (עורכים), מעמד, דת וריבוד חברתי בישראל, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- , עתיד להתפרסם. "קו תפר תרבותי על קו תפר גיאוגרפי: חרדיות מודרנית בערים מעורבות", תרבות דמוקרטית.
- כהנר, לי, ויוסף שלהב, 2012א. "מגטו לפרוור: תמורות בארגון המרחב החרדי בישראל", קימי קפלן ונורית שטרלר (עורכים), מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 252–272.
- , 2012ב. "התפתחות המרחב החרדי בישראל", שלמה חסון (עורך), עיצוב המרחב בישראל: המפה היישובית והקרקעית, תל אביב: כתר, עמ' 319–338.
- , 2013. "התנחלויות חרדיות ביהודה ושומרון", סוגיות חברתיות בישראל 16, עמ' 41–62.
- ליאון, נסים, 2014. "חברת הלומדים — יש עתיד?", אקדמות כט, עמ' 129–144.
- מועצת יש"ע, 2013. "קובץ נתונים: מספרי אוכלוסייה ביישובי מועצת יש"ע", מועצת יש"ע (מקוון).
- מלאך, גלעד, ולי כהנר, עתיד להתפרסם. "נגיעות מודרניות או חרדיות מודרנית? אומדן מספרי לתהליכי מודרניזציה בחברה החרדית", תרבות דמוקרטית.
- משרד הבינוי והשיכון, 2015. תוכנית אסטרטגית לדיוור לאוכלוסייה החרדית, 2016–2035, ירושלים: משרד הבינוי והשיכון, המכון החרדי למחקרי מדיניות.
- משרד הפנים, מרשם אוכלוסין, 2013. "מספרי אוכלוסייה ביישובים מעבר לקו הירוק", משרד הפנים (מקוון).
- סדן, עזרא, עמירם גונן, ויקיר פלסנר, 2011. "כינון עיר-שדה חרדית לעומת עיר הערוכה כפסיפס חרדי ולא-חרדי", תל אביב: סדן לובנטל.
- פלר, יואב, 2014. "מורשת שרון", המרחב הציבורי: כתב עת לפוליטיקה וחברה 9, עמ' 9–30.
- קפלן, קימי, 2003. "חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים", עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 224–278.
- , 2007. בסדר השיח החרדי, ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- רותם, תמר, 2003. "אנחנו? מתנחלים? חס ושלום", הארץ, 29.6.2003.
- שטרן, אלי, שלומית כנען, וטל עוזיאל-כרמל, 2006. "צרכי הדיוור של המגזר החרדי", תל אביב: משרד השיכון.
- שלהב, יוסף, 1991. עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

- , 1997. מינהל וממשל בעיר חרדית, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- , 2001. המיית יונים או חשרת עבים? ויכוח פנים-יהודי על עתיד ירושלים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- , 2007. "ציונים לציון: שימור הזיכרון הטריטוריאלי במסורת היהודית", מיתוס, שפה וזיכרון בעיצוב התודעה בישראל (ספר הכנס), ירושלים: מכללת אורנים ויד בן-צבי, עמ' 58–66.
- , שרגאי, נדב, 2003א. "אחד מכל שני מתנחלים חדשים — חרדי", הארץ, 26.9.2003.
- , 2003ב. "ללא החרדים, מאזן ההגירה הפנימי של המתנחלים היה שלילי", הארץ, 13.7.2003.
- , 2007. "החרדים אחראים לכמחצית מגידול אוכלוסיית המתנחלים", הארץ, 24.8.2007.
- Alfasi, Nurit, Itzhak Benenson, and Shlomit Flint-Ashery, 2013. "Between the Individual and the Community: Residential Patterns of the Haredi Population in Jerusalem," *International Journal of Urban and Regional Research* 37(6), pp. 2152–2176.
- Flint, Shlomit, Itzhak Benenson, and Nurit Alfasi, 2012. "Between Friends and Strangers: Micro-Segregation in a Haredi Neighborhood in Jerusalem," *City & Community* 11(2), pp. 171–197.
- Frey, William H., 1994. "Minority Suburbanization and Continued 'White Flight' in U.S. Metropolitan Areas," *Research in Community Sociology* 4, pp. 15–42.
- Handel, Ariel, 2014. "Gated/Gating Community: The Settlement Complex in the West Bank," *Transactions of the Institute of British Geographers* 39(4), pp. 504–517.
- Leon, Nissim, 2015a. "Self-Segregation of the Vanguard: Judea and Samaria in the Religious-Zionist Society," *Israel Affairs* 21(3), pp. 348–360.
- , 2015b. "Rabbi 'Ovadia Yosef, the Shas Party, and the Arab-Israeli Peace Process," *The Middle East Journal* 69(3), pp. 379–395.
- Loibl, Wolfgang, and Tanja Toetzer, 2003. "Modeling Growth and Densification Processes in Suburban Regions – Simulation of Landscape Transition with Spatial Agents," *Environmental Modelling & Software* 18(6), pp. 553–563.
- Marcuse, Peter, 1997. "The Enclave, the Citadel, and the Ghetto: What has Changed in the Post-Fordist U.S. City," *Urban Affairs Review* 33(2), pp. 228–264.
- Meir, Avinoam, 2005. "Bedouin, the Israeli State and Insurgent Planning: Globalization, Localization or Glocalization?" *Cities* 22, pp. 201–215.
- , 2009. "What Public, Whose Interest: The Negev Bedouin and the Roots of Planning from Below," *Geography Research Forum* 29, pp. 103–132.
- Rosen, Gilad, and Eran Razin, 2008. "Enclosed Residential Neighborhoods in Israel: From Landscapes of Heritage and Frontier Enclaves to New Gated Communities," *Environment and Planning* 40, pp. 2895–2913.

- Salcedo, Rodrigo, and Alvaro Torres, 2004. "Gated Communities in Santiago: Wall or Frontier?" *International Journal of Urban and Regional Research* 28, pp. 27–44.
- Shilhav, Yosseph, 1993. "The Emergence of Ultra-Orthodox Neighborhoods in Israeli Urban Centers," in Efraim Ben-Zadok (ed.), *Local Communities and the Israeli Polity*, New York: State University of New York Press, pp. 157–187.
- Shoshana, Avi, and Limor Samimian-Darash, 2014. "Governing Heterogeneous Populations: 'Separate and Unequal' in Israel," *Sociology* 48(6), pp. 1140–1155.
- Weiss, Hadas, 2011. "Immigration and West Bank Settlement Normalization," *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review* 34(1), pp. 112–130.
- Wu, Fulong, and Klaire Webber, 2004. "The Rise of 'Foreign Gated Communities' in Beijing: Between Economic Globalization and Local Institutions," *CITIES* 21(3), pp. 203–213.

